

In gesprek met het beeld en met elkaar

Beschouwen en reflecteren met kinderen

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

slo

In gesprek met het beeld en met elkaar

Beschouwen en reflecteren met kinderen

Inge Roozen

Juni 2009

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

© 2009 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Auteur: Inge Roozen

Redactie: Anky Jacobse, Inge Roozen

In opdracht: Veldaanvraag; VLBV, NVTO, Pabonetwerk Beelden vakken, Project Wijkgericht werken gemeente Hengelo.

Informatie

SLO

Secretariaat Primair Onderwijs

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 664

Internet: www.slo.nl

E-mail: primaironderwijs@slo.nl

AN: 1.5065.207

Inhoud

Voorwoord	5
1. Beelden beschouwen met kinderen	7
1.1 Het belang van beschouwen voor de beeldende vakken	7
1.2 Beschouwen in samenhang met het vormgeven van beelden	8
2. Bouwstenen voor een beschouwinggesprek	9
2.1 Vijf kernvragen	9
2.2 Geen vaste volgorde van de vragen	9
2.3 De vijf kernvragen als kapstok	10
3. Een beeldbeschouwinggesprek, hoe doe je dat?	13
3.1 Wanneer voer je een beschouwinggesprek?	13
3.2 De voorbereiding	13
3.3 Specifieke aandachtspunten	14
4. Lesvoorbeelden	17
Monsters uit je dromen	19
De kat en de vogel	22
Op schoot	26
Een beeld voor een speciale plek	29
Literatuur	35
Kinderkunstboeken	35
Verder lezen	35

Voorwoord

In gesprek met het beeld en met elkaar is bedoeld voor leraren die met kinderen willen beschouwen en reflecteren binnen beeldende lessen of activiteiten. De publicatie bestaat uit praktische handreikingen voor een beeldbeschouwingsgesprek, aangevuld met een aantal uitgewerkte lesvoorbeelden.

De lesvoorbeelden zijn zo geschreven dat de leraar deze kan vertalen naar de eigen situatie. De publicatie biedt een beknopte versie van de theorie uit *Ogen open, beeldbeschouwen met kinderen van groep 1 t/m 8* (Roozen en Koopmans, 1999). De lesvoorbeelden zijn nieuw.

De handreikingen richten zich met name op de groepsleraar die met kinderen culturele uitstapjes wil maken in de eigen wijk of stad. Kinderen die goed zijn voorbereid op een uitstapje reageren meer betrokken. Zij worden door beschouwingsgesprekken in de klas nieuwsgierig gemaakt en leren naar kunst en cultureel erfgoed te kijken en erover praten. Als de leraar daarnaast een aantal duidelijke afspraken maakt over 'spelregels' tijdens een kunstwandeling of een museumbezoek, is de kans groot dat het uitstapje een succes wordt.

De theorie en de lessen sluiten aan bij de kerndoelen 54, 55, 56 en de uitwerking daarvan in de tussendoelen en leerlijnen Kunstzinnige Oriëntatie: www.tule.slo.nl

Kerndoel 54

De leerlingen leren beelden, muziek, taal, spel en beweging te gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om er mee te communiceren.

Kerndoel 55

De leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren.

Kerndoel 56

De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.

Deze publicatie richt zich in de eerste plaats op kerndoel 55. In een beschouwingsgesprek reflecteren kinderen aan de ene kant op hun eigen beeldende werkstukken. Aan de andere kant reflecteren zij op werk kunstenaars en andere vormgevers: afbeeldingen of echte kunstwerken waarmee zij kennis maken tijdens de lessen op school of tijdens culturele uitstapjes naar kunst- en erfgoedinstellingen.

1. Beelden beschouwen met kinderen

Schilderijen zijn soms net verhalen met geheime boodschappen en betekenissen. Om die te kunnen begrijpen moet je ze wel kunnen ontraadselen. Het leuke maar ook het moeilijke is dat je dat zelf moet doen. (...) Schilderijen geven nooit antwoord, schilderijen stellen vragen. En de kijker dat ben jij dus moet zelf die antwoorden zoeken (Het kleine schilderboek, Pijbes 2002)

Waarnemen en beleven (receptie) van kunstwerken is heel persoonlijk. Wat doet het kunstwerk met jou als kind of volwassene? Maakt het je nieuwsgierig, aan het lachen, of juist verdrietig? Roept het associaties en herinneringen op, prikkelt het je verbeelding? Door naar kunstwerken te kijken en er samen over te praten, probeer je woorden te geven aan wat je ziet en ervaart (reflectie) Je zoekt naar betekenis: wat is het dat maakt dat ik bijvoorbeeld om dat beeld moet lachen, of dat het me verdrietig maakt?

Praten over kunstwerken helpt om grip te krijgen op dat proces van betekenis geven en door met elkaar over ervaringen en interpretaties te communiceren, worden die betekenissen steeds rijker. Je ontdekt bijvoorbeeld dat anderen niet altijd hetzelfde zien als jij en er soms ook anders over denken.

Kinderen hoeven niet eerst veel te weten over kunst voor je met hen daarover kunt praten. Het is belangrijker dat je als leraar kinderen helpt om zich open te stellen voor wat kunst met hen doet. Door daarover gesprekken te voeren en samen met hen te zoeken naar antwoorden op vragen. Als je hun interesse weet te prikkelen ontwikkelen kinderen spelenderwijs ook hun kennis over kunst. Ze worden nieuwsgieriger en gaan vaker op onderzoek uit. Ze zoeken informatie op internet, kijken in boeken of gaan bij een kunstenaar op atelierbezoek. Als ze daar plezier in krijgen is de kans groot dat ze ook waardering ontwikkelen voor kunst.

1.1 Het belang van beschouwen voor de beeldende vakken

Beschouwen en reflecteren vormen een belangrijk onderdeel van de kunstzinnige vakken. Reflectie bij de beeldende vakken betekent goed kijken, luisteren, nadenken en met elkaar communiceren over wat je ziet en interpreteert. Het betekent ook leren je eigen gevoelens, gedachten en je eigen mening onder woorden te brengen. In een beschouwinggesprek reflecteert de leraar met de kinderen zowel hun eigen werk als dat van groepsgenoten en kunstenaars. Zij gaat in op mogelijke betekenissen voor de kinderen in relatie tot het gebruik van beeldaspecten, materialen/ technieken.

Beeldaspecten

De kinderen praten bijvoorbeeld tijdens de inleiding van een tekenles over schilderijen van Klee en Chagall en proberen onder woorden te brengen hoe het komt dat beide kunstwerken hen aan dromen doen denken. Ze ontdekken misschien dat beeldaspecten als vorm (vormverandering) en compositie (een zwevende plaatsing van mensen en dingen) belangrijke beeldaspecten zijn om een droom te suggereren, en dat het kleurgebruik de droomachtige sfeer versterkt. Vervolgens proberen zij deze beeldaspecten toe te passen in een zelfgemaakte tekening over een mooie droom. Bij de evaluatie van de les houden zij aan de hand van hun tekeningen een beschouwinggesprek.

Materialen/technieken

De kinderen onderzoeken bijvoorbeeld welke rol de gebruikte techniek in een kunstwerk speelt. Zij letten bijvoorbeeld op penseelhantering en de manier waarop de kleuren gemengd zijn. Of waaraan je kunt zien of een beeldhouwwerk geboetseerd, gegoten of gehakt is, en welke invloed dat heeft op de vorm en de betekenis van het beeld.

Betekenis

De kinderen onderzoeken de betekenis van een kunstwerk. Dat kan op twee manieren. De eerste manier stelt vooral *het kunstwerk en de bedoeling van de kunstenaar centraal*. Kinderen proberen te achterhalen wat de kunstenaar met het werk bedoeld heeft, welk 'verhaal' hij met het kunstwerk wil vertellen en op wat voor manier hij dat gedaan heeft. Ze krijgen achtergrondinformatie over de kunstenaar, de tijd waarin hij leefde en de kunststroming waar hij toe behoort om meer begrip te krijgen voor het kunstwerk.

Een tweede manier stelt vooral *de beschouwer (het kind) centraal*. Hier gaat het in de eerste plaats om de ontmoeting tussen de beschouwer en het kunstwerk. De centrale vraag daarbij is: *Wat heeft dit kunstwerk mij als beschouwer te vertellen? Welke betekenis geef ik aan wat ik zie en welke betekenis geven mijn groepsleden aan dit werk?*

Dit boekje legt vooral het accent op de tweede manier. In een kringgesprek praten kinderen en leerkracht samen over wat het kunstwerk hen te zeggen heeft, ze interpreteren wat ze zien en wegen de verschillende interpretaties tegen elkaar af. Daarbij zullen ze ook interpretaties hebben over de bedoeling van de kunstenaar. En als het nodig is zal de leerkracht aanvullende achtergrondinformatie geven. Maar het is belangrijker dat ze erachter komen wat het werk voor hen zelf betekent, dan dat ze precies begrijpen wat de kunstenaar heeft bedoeld.

1.2 Beschouwen in samenhang met het vormgeven van beelden

Willen kinderen kennis en waardering voor kunst en cultuur ontwikkelen dan is het belangrijk dat ze niet alleen over beelden praten, maar ook zelf werkstukken maken en beeldende problemen oplossen. Hier liggen kansen om te zoeken naar samenhang tussen vormgeven en beschouwen. Bikkers (beroepskunstenaars in de klas) houden bijvoorbeeld beschouwingsgesprekken, voordat ze met de kinderen aan het werk gaan. In methodes voor de beeldende vakken krijgen leraren suggesties voor korte beschouwingsgesprekjes tijdens de inleiding en evaluatie van een beeldende opdracht. Een bezoek aan een educatieve tentoonstelling wordt vaak gecombineerd met een workshop, waarin kinderen aan de slag gaan met beeldende problemen, verwant aan die van kunstenaars uit de tentoonstelling. Begeleidend lesmateriaal bij de tentoonstelling voor docenten geeft vaak teken- of handvaardigheidopdrachten ter voorbereiding of verwerking van de tentoonstelling. In dit boekje wordt bij elke beschouwingles een suggestie gegeven voor een aansluitende beeldende opdracht.

2. Bouwstenen voor een beschouwinggesprek

Kunst roept vaak primaire reacties op bij kinderen: *gaaf, cool, stom, is dat nou kunst, dat kan mijn kleine broertje ook!* Kinderen (en veel volwassenen) hebben de neiging heel direct op beelden te reageren en daar snel een oordeel aan te koppelen. Daar is niets mis mee, maar als je als beschouwer iets langer kijkt en daar met anderen over praat, kun je er misschien achter komen wat je zo cool of stom vindt. Misschien blijkt dan aan het eind van het gesprek dat je een andere mening hebt dan in het begin. Dat je dingen hebt gezien die je bij de eerste blik over het hoofd zag.

2.1 Vijf kernvragen

Om het kijken naar en praten over beelden wat meer richting te geven kun je tijdens het gesprek een aantal kernvragen hanteren. Deze vragen kunnen je helpen het gesprek wat meer te structureren. Zij vormen de kapstok waaraan je het gesprek kunt ophangen:

- Wat is je eerste indruk?
- Wat zie je precies?
- Wat betekent het, denk je?
- Hoe weet je dat? ¹
- Wat vind je ervan?

2.2 Geen vaste volgorde van de vragen

Deze vragen kun je zien als bouwstenen voor een gesprek. Bouwstenen waarmee je een beetje moet leren spelen en die je op verschillende manieren kunt stapelen, afhankelijk van het doel van het gesprek. De eerste vraag is gericht op je eerste indruk. Wat valt je op, welke associaties roept het werk op? Soms is het ook een eerste oordeel: ik vind het mooi, grappig, het maakt me nieuwsgierig of het stoot me af, ik vind het lelijk, ik begrijp het niet.

De tweede, derde en vierde vraag zijn gericht op goed waarnemen en interpreteren wat je ziet. De vijfde vraag richt zich op een wat meer gefundeerd oordeel over het werk. Wat vind je ervan en kun je je mening ook onderbouwen nu je wat langer naar het werk hebt gekeken?

Het niet nodig om altijd alle vijf kernvragen in een les beeldbeschouwing even sterk aan bod te laten komen. Afhankelijk van het doel van je les zullen bepaalde kernvragen meer of minder aandacht krijgen. Soms zal het accent meer liggen op: *wat zie je?* Soms meer op: *wat betekent het?* Of soms meer op: *wat vind je ervan?*

Spelen met de vragen

Wanneer je een beetje leert spelen met de vijf kernvragen, kun je in principe elk beeldend werk beschouwen. Zowel een echt beeldhouwwerk, schilderij, of gebouw als een reproductie daarvan. Maar niet alleen kunst, ook de eigen beeldcultuur van kinderen, bijvoorbeeld prentenboeken, strips, speelgoed en kleding kun je op die manier met hen beschouwen. Met de vijf kernvragen 'in je achterhoofd' kun je flexibel inspelen op de antwoorden van de kinderen en dieper ingaan op hun specifieke interesses.

¹ T. Barrett: Talking about student art, Worcester Massachusetts 1997

2.3 De vijf kernvragen als kapstok

De vijf kernvragen vormen een kapstok die je kunt vertalen in een aantal subvragen. Deze subvragen kun je toespitsen op het specifieke (kunst)werk dat je beschouwt.

1. Wat is je eerste indruk?

Vraag kinderen naar hun eerste associaties. Vaak doen ze dat al spontaan. Ga er nog niet te diep op in.

- Wie wil er iets over vertellen? Is er iets dat je opvalt?

2. Wat zie je precies?

Met de vraag *wat zie je?* stimuleer je kinderen goed te kijken en te beschrijven wat zij zien.

- Wat is het voor een soort (kunst)werk en waar zie je dat aan? (Schilderij, tekening, foto, beeldhouwwerk, gebruiksvoorwerp, gebouw, etcetera).
- Hoe groot is het in werkelijkheid?
- Wat stelt het (kunst)werk voor? Is het abstract?
- Bij architectuur en gebruiksvoorwerpen: wat is het voor een gebouw of gebruiksvoorwerp?
- Hoe is het gemaakt? Wat valt je op als je let op het gebruik van het materiaal en techniek?
- Wat valt op als je kijkt naar het gebruik van beeldaspecten als kleur, vorm, lijn, textuur, ruimte en compositie. (Stel niet alle beeldaspecten aan de orde, maar alleen die beeldaspecten die relevant zijn voor het werk)

3. Wat betekent het, denk je?

Meestal vraag je niet letterlijk: *wat betekent het?* Dat is te moeilijk. Je zult deze vraag moeten toespitsen. De kern daarbij is dat de kinderen ontdekken waar het (kunst)werk over gaat.

- Wat roept het werk bij *jou* op? (gevoelens, gedachten, fantasieën)
Waar gaat het over? Wat gebeurt er, is er gebeurd of zal er gebeuren?
Wat willen, denken, voelen mensen of dieren die zijn afgebeeld in het werk?
Welke sfeer roept het werk op? Waar doet het je aan denken?
Zou dit in werkelijkheid ook zo zijn? In hoeverre maakt de kunstenaar zijn eigen werkelijkheid?
Welke titel zou jij bedenken voor dit werk?
- Heb je een idee wat de *maker (kunstenaar)* met dit werk wil vertellen?
Welke titel heeft hij/zij bedacht? Lijkt het op ander werk van deze kunstenaar?
- Wat weet je over de achtergrond van het werk?
Waar staat of hangt het werk? Wanneer is het gemaakt?
Welke functie heeft het werk? Hoe was dat vroeger?
- Bij architectuur en gebruiksvoorwerpen:
Voor wie is het bedoeld? Mannen, vrouwen, kinderen, mensen met een speciaal beroep, etc.
Moet het voorwerp vooral handig en functioneel zijn? (gebruiksfunctie) of moet de gebruiker er ook mee kunnen laten zien dat hij bijvoorbeeld modern, rijk, stoer, sportief is? (communicatieve functie).

4. Hoe weet je dat?

In de praktijk zullen de vragen over wat je ziet en wat het betekent vaak niet zo strikt gescheiden zijn. Zowel kinderen als volwassenen hebben de neiging om steeds te pendelen tussen waarnemen/analyseren aan de ene kant en interpreteren aan de andere kant als ze kijken naar een kunstwerk.

Leerling: *Ik denk dat hij erge geldzorgen heeft (interpretatie)*

Leraar: *Hoe weet je dat? Waar zie je dat aan?*

Leerling: *Nou hij heeft wallen onder zijn ogen.*

Leraar: *Zijn er nog meer dingen waaraan je dat kunt zien?*

Leerling: *Aan de kleuren. Het zijn een beetje sombere kleuren veel groen en bruin.*

Kinderen interpreteren wat ze zien en gebruiken daarbij hun eigen ervaringen als referentiekader. Dat is prima. Het gaat er in de eerste plaats om wat zij zelf denken. Met de vraag: *Hoe weet je dat? Kun je dat ergens aan zien?* breng je ze steeds weer terug naar het kunstwerk. Je vraagt ze om goed te kijken en hun antwoorden met elementen uit het werk (voorstelling, gebruik van beeldaspecten, materialen en technieken) te onderbouwen. Het is belangrijk om verschillende kinderen aan het woord te laten en hen te leren verschillende interpretaties tegen elkaar af te wegen.

Nadat de kinderen hun eigen interpretatie hebben gegeven, kun je eventueel achtergrondinformatie geven over de context waarin het werk is ontstaan. Deze informatie kun je als leraar inbrengen of je kunt kinderen een zoekopdracht geven. De antwoorden roepen weer nieuwe vragen op. Op die manier help je kinderen hun referentiekader uit te breiden.

5. Wat vind je ervan?

Wat vind je van het (kunst)werk? Wat maakt dat je dit vindt?

Is je mening nu je langer gekeken en een erover gepraat hebt anders dan je eerste indruk?

Waarom komt dit?

Het is de vraag of het niet belangrijker is, dat kinderen leren een interpretatie geven dan een oordeel. Toch zijn er zijn situaties waarin keuzes gemaakt moeten worden, bijvoorbeeld als je samen een keuze moet maken voor het kunstwerk dat je gaat lenen in de kunsttuitleen. Dan is het van belang dat kinderen leren hun keuze te onderbouwen en ontdekken dat er verschillende meningen zijn die je tegen elkaar af kunt wegen.

Geheugensteun

Hieronder zijn de vijf kernvragen met de belangrijkste subvragen samengevat. Je kunt deze samenvatting uitprinten en gebruiken als geheugensteun bij je gesprekken, totdat je de vragen als het ware in je achterhoofd hebt en je ermee kunt spelen.

Wat is je eerste indruk?

- Wie wil er iets over vertellen? Is er iets dat je opvalt?

Wat zie je precies?

- Wat is het voor een soort (kunst)werk en waar zie je dat aan?
- Wat stelt het voor?
- Hoe is het gemaakt? Met welke techniek? Met welk materiaal?
- Wat valt op aan het gebruik van beeldaspecten? (kleur, vorm, lijn, ruimte, textuur en compositie)

Wat betekent het, denk je?

- Wat roept het werk bij jou op? (gevoelens, gedachten, fantasieën)
- Wat zou de *maker (kunstenaar)* met dit werk willen vertellen?
- Welke functie heeft het? Voor wie is het bedoeld?
- In welke tijd/op welke plaats is het gemaakt?

Hoe weet je dat?

- (pendelen tussen wat je ziet en hoe je dat interpreteert).

Wat vind je ervan?

- Wat vind je van het (kunst)werk? Wat maakt dat je dit vindt?

3. Een beeldbeschouwingsgesprek, hoe doe je dat?

Het vorige hoofdstuk geeft een beeld van de vragen je kunt stellen. In dit hoofdstuk gaan we wat dieper in op het gesprek zelf.

Daarbij komen achtereenvolgens aan de orde:

- Wanneer voer je een gesprek?
- De voorbereiding.
- Specifieke aandachtspunten.

3.1 Wanneer voer je een beschouwingsgesprek?

Beschouwen als inleiding op een beeldende les

In veel methoden voor de beeldende vakken maakt beeldbeschouwing onderdeel uit van een beeldende les. In de verschillende fases van de les worden korte of langere beschouwingmomenten ingelast. In de *inleiding* houd je aan de hand van beeld- of concreet materiaal een beschouwingsgesprek als voorbereiding op beeldende opdracht. Tijdens de *werkfase* houd je kleine gesprekjes met individuele leerlingen om hen te stimuleren op hun werk(proces) te reflecteren. Daarbij grijp je zo nodig terug op het beeldmateriaal uit de inleiding. Tijdens de *evaluatiefase* houd je een beschouwingsgesprek over het beeldend werk van de kinderen zelf.

Spontane gesprekjes tussendoor

Een beschouwingsgesprek hoeft niet noodzakelijkerwijs gekoppeld te zijn aan een beeldende les. Het kan ook gaan om *spontane gesprekjes 'tussendoor'*. Bijvoorbeeld naar aanleiding van nieuwe schoenen van een van de kinderen of speelgoed dat ze hebben meegebracht. Of je projecteert een bijzondere (kranten)foto of een filmpje van YouTube op het digibord en wacht de reacties van de kinderen af. Kinderen kunnen ook zelf digitale beelden meebrengen.

witregel

Gesprekken als voorbereiding op culturele uitstapjes

Het gesprek kan een voorbereiding zijn op culturele uitstapjes al dan niet binnen een project. Bijvoorbeeld een bezoek aan een museum, een kunstuitleen of een architectuurwandeling door de wijk of stad. Binnen (kunst)projecten hebben beschouwingsgesprekken vaker een zelfstandig karakter. Toch is voor het basisonderwijs een koppeling met praktische beeldende lessen belangrijk, al hoeft dit niet altijd direct aansluitend op het gesprek (zie hoofdstuk 4).

3.2 De voorbereiding

Met uitzondering van spontane gesprekjes 'tussendoor' zul je een beeldbeschouwingsgesprek meestal voorbereiden. Stel jezelf de volgende vragen:

Wat is het doel van het gesprek?

Wat wil je dat de kinderen leren? Afhankelijk van het doel van je gesprek bepaal je de gespreksvorm. Wil je kinderen vooral goed leren waarnemen door hen te laten onderzoeken hoe materialen, technieken en beelddaspecten in een (kunst)werk gebruikt zijn, bijvoorbeeld bij de inleiding van een beeldende les? Kies dan voor een onderwijsleergesprek, waarin je een sturende rol hebt, doordat je veel gerichte vragen stelt.

Wil je een gesprek voeren waarbij het zoeken naar betekenis, het interpreteren van beelden en het onderbouwen van je eigen mening centraal staat, kies dan voor een gesprek dat meer

gericht is op discussie. Je rol is dan in de eerste plaats die van gespreksleider die er zorg voor draagt dat de discussie een goede voortgang heeft. In de praktijk zijn veel beeldbeschouwinggesprekken een mengvorm van momenten, waarin je het gesprek meer stuurt en momenten, waarin de discussie meer centraal staat.

Welk beeldmateriaal heb ik tot mijn beschikking?

Praten over beeldmateriaal dat je niet goed kan zien, is niet uitnodigend. Ga dus van tevoren goed na welk beeldmateriaal je tot je beschikking hebt. A4 of A3 kopieën zijn bruikbaar voor een kringgesprek, wanneer het een afbeelding betreft met grote vormen. Een kopie van een schilderij met veel details is op drie meter afstand moeilijk zichtbaar. Een digibord is wat dat betreft ideaal. Het biedt ook de mogelijkheid om te werken met een dvd, beelden van internet, of digitale foto's van de kinderen en van jezelf. Afbeeldingen op klein formaat (leerlingenboeken, printafdrucken) zijn geschikt voor alle typen gesprekken, mits je over één exemplaar per 2 of 3 leerlingen beschikt.

Als je het eigen beeldende werk van de kinderen wilt beschouwen, kies dan van tevoren, of je alle werkstukken beschouwt of een selectie. Ga er zo dicht mogelijk om heen zitten, of bedenk een evaluatievorm waarbij kinderen in kleine groepjes hun werk bekijken.

Beschik je over een digibord dan kun je een aantal karakteristieke werkstukken fotograferen en groot projecteren. Hier ga je dan wat dieper op in. Zorg wel dat in de loop van de tijd het werk van alle kinderen een keer aan de beurt komt.

Welke klassenopstelling is het meest geschikt?

Wil je een kringgesprek voeren, of kies je voor een meer frontaal onderwijsleergesprek? Van welke afstand is het beeldmateriaal het beste te zien? Wordt de handvaardigheid- of tekenles direct aansluitend gegeven? Is de klassenopstelling na afloop van het gesprek vrij gemakkelijk te veranderen in een werkopstelling voor een beeldende les? Vragen die meespelen bij de keuze voor een bepaalde opstelling van de tafeltjes en stoeltjes. In het algemeen kun je zeggen dat het voor een discussie prettig is als kinderen niet tegen elkaars rug kijken. Een (halve) kringopstelling waarbij je elkaar aankijkt is uitnodigender om met elkaar in gesprek te gaan.

3.3 Specifieke aandachtspunten

Hieronder volgen een aantal specifieke aandachtspunten voor het gesprek:

- Nieuwsgierigheid wekken.
- De vraagstelling: open en gesloten vragen.
- De vijf kernvragen in je achterhoofd.
- Bevorderen van interactie.

Nieuwsgierigheid wekken

Maak de kinderen nieuwsgierig naar de beelden die je met hen wilt beschouwen. Soms is dat niet zo moeilijk. Een echt kunstwerk, of een onbekend gebruiksvoorwerp van vroeger in de kring is al vaak zo bijzonder, dat je niet veel moeite hoeft te doen om belangstelling te wekken. Het voorwerp zelf is zo intrigerend, dat je daar makkelijk met een open vraag op in kunt spelen. Afbeeldingen zijn wat dat betreft wat 'gewoner' en vragen vaak nog iets extra's. Bijvoorbeeld een gesprek over eigen ervaringen, een verhaal, een prikkelende vraag waar geen eenduidig antwoord op is, of een bepaald waarnemingsspelletje. Jonge kinderen reageren vaak enthousiast als je een poppenkastpop betreft bij de introductie. De pop vraagt de kinderen bijvoorbeeld om hem te helpen bij het oplossen van een bepaald beeldend probleem.

De vraagstelling

Open en gesloten vragen

Tijdens het beeldbeschouwinggesprek heb je de keuze uit open en gesloten vragen. Gesloten vragen zijn vragen waarop maar één goed antwoord mogelijk is, open vragen laten verschillende goede antwoorden toe. Een meer gesloten vraag is bij voorbeeld: *Van welk materiaal is het beeld van Barry Flanagan?* Dit is een kennisvraag en het antwoord op deze vraag ligt vast: brons.

Een iets opener vraag is: *hoe zou dit beeld kunnen heten?* Dit is een interpretatievraag. Ook al heeft de kunstenaar het beeld een titel gegeven, andere antwoorden zijn ook mogelijk. Kinderen moeten gegevens rangschikken en combineren en vergelijken om tot een goed antwoord te komen. Ze kijken naar bepaalde eigenschappen van het beeld en interpreteren wat ze zien door een titel voor het beeld te bedenken.

Een heel open vraag is: *wat vind je van dit beeld?* Dit is een evaluatievraag en bedoeld om de mening, of het oordeel van kinderen te achterhalen. Op deze vraag kan ieder kind zijn eigen antwoord geven, er zijn zoveel antwoorden mogelijk als er kinderen in de groep zitten. Elk antwoord is in principe goed als het kind dit kan onderbouwen.

Verwoorden wat je ziet

Het gaat het bij beeldbeschouwing niet alleen om het geven van goede antwoorden op vragen. Veel belangrijker is dat kinderen leren verwoorden hoe ze tot hun antwoord komen. Daarom is het belangrijk om 'door te vragen': *wat maakt dat je dat denkt?* En vooral: *waaraan zie je dat?* Die laatste vraag is misschien wel de belangrijkste vraag, die je als leerkracht bij beeldbeschouwing stelt. Een belangrijk doel van beeldbeschouwing is beter leren waarnemen van visuele beelden en interpreteren van wat je ziet.

De techniek van het doorvragen

Kinderen zien vaak veel meer dan ze onder woorden kunnen brengen. Je kunt een kind hier bij helpen door de techniek van het 'doorvragen'. Marja uit groep 5 zegt dat ze het schilderij goed vindt omdat 'het fantasie is'. De vraag is wat zij daar precies mee bedoelt. Om daar achter te komen kun je haar vragen een aantal fantasie-elementen aan te wijzen in het schilderij. Vervolgens vraag je, of er ook dingen zijn die op de werkelijkheid lijken. Doordat je je vragen steeds meer toe spitst, blijkt misschien dat Marja met name geboeid is door het spel tussen fantasie en werkelijkheid dat in het schilderij naar voren komt. Maar dat is niet zo makkelijk onder woorden te brengen voor een negenjarige. Daarom kun je haar een beetje helpen door steeds verder door te vragen. Met als gevolg dat Marja zich meer bewust wordt van wat zij ziet.

De vijf kernvragen in je achterhoofd

Breng in het beeldbeschouwinggesprek structuur aan door de vijf kernvragen, zoals besproken in het vorige hoofdstuk, in je achterhoofd te houden. Aan alle lessen in dit boekje liggen deze vragen ten grondslag:

- Wat is je eerste indruk?
- Wat zie je?
- Wat betekent het?
- Hoe weet je dat?
- Wat vind je ervan?

Bevorderen van interactie

Bevestiging en respect voor elkaar

Het is belangrijk dat kinderen zich tijdens een gesprek veilig voelen en uitgenodigd worden tot actieve deelname. Geef veel bevestiging en probeer een beoordelende houding te vermijden.

Het gaat bij beeldbeschouwing niet zo zeer om goed of fout, als wel om een zoekproces naar mogelijke antwoorden. Hou in de gaten dat kinderen respectvol reageren op de bijdrage van een ander.

Stimuleren tot een gevarieerde gespreksbijdrage

Kinderen moeten geboeid zijn door het onderwerp, maar door regelmatig uitnodigende vragen te stellen betrek je hen nog meer bij het gesprek. Stel bijvoorbeeld vragen als: *wie wil er iets over vragen? Wil iemand daar nog iets aan toevoegen? Ben je het hier mee eens? Wie denkt daar anders over?*

Feedback geven

Er zijn verschillende manieren om feedback te geven. Naast oogcontact en bevestiging volgen hier nog een aantal mogelijkheden:

Vragen om verduidelijking: geef niet meteen de beurt door aan een ander als een kind een onduidelijk, of in jouw ogen fout antwoord geeft. Vraag om verduidelijking met een vraag, bijvoorbeeld: 'begrijp ik het goed dat je zegt ... , kun je er nog iets meer over vertellen?' Nodig ook 'stille' kinderen uit een bijdrage aan het gesprek te leveren.

Uitbreiden van de inhoud: geef aanvullende informatie als niemand het antwoord weet en stel de vraag nog een keer in iets andere bewoordingen.

Samenvatten: vat regelmatig even samen wat er gezegd is, zodat kinderen de rode draad van het gesprek kunnen vasthouden.

4. Lesvoorbeelden

In de volgende lessen krijg je handreikingen om met kinderen beeldbeschouwingsgesprekken te voeren. Om ervaring op te doen met beschouwingsgesprekken, kun je om te beginnen de lessen geven zoals ze beschreven zijn. Daarna kunt je het beeldmateriaal vervangen door foto's van kunstwerken uit je eigen omgeving en het gesprek daaraan aanpassen. Bij elke les worden daarvoor suggesties gedaan, aangevuld met praktische beeldende opdrachten.

Aan alle lessen liggen de vijf kernvragen ten grondslag. De lessen zijn in de eerste plaats bedoeld om op school culturele uitstapjes voor te bereiden of te verwerken.

Ga je met kinderen ter plekke kijken dan is een gesprek van 15-20 minuten vaak te lang om hun concentratie vast te houden en kun je beter korte (schriftelijke) opdrachtjes geven. Leg bijvoorbeeld bij het ene kunstwerk vooral het accent op wat je ziet, bij het andere op wat het betekent en bij een derde beeld op wat je ervan vindt. Je kunt ook teken- of fotografieopdrachtjes geven. Na afloop kunnen de kinderen in de klas een presentatie geven van wat ze gezien en ervaren hebben en daar met de hele groep over praten.

Kant en klare beeldenroutes of architectuurwandelingen met vragen en opdrachten voor kinderen, zijn dikwijls verkrijgbaar bij het Centrum voor kunsteducatie. De begeleiding van kinderen in musea of andere culturele instellingen wordt dikwijls verzorgd door educatieve medewerkers of kunstdocenten.

Beschouwen van kindertekeningen

Les 1 *Monsters in je dromen*, beschouwen van kindertekeningen laat zien hoe je beschouwingsgesprekken kunt voeren aan de hand van prentenboeken en het eigen beeldende werk van de kinderen. Dit is vaak een goede voorbereiding op het kijken naar schilderijen. De les is gericht op de onderbouw, maar de werkwijze is ook geschikt voor midden- en bovenbouw.

Beschouwen van schilderijen

Les 2 *Kat en vogel* gaat over het beschouwen van schilderkunst. In dit gesprek vergelijken de kinderen twee schilderijen met hetzelfde thema. Dergelijke beschouwingsgesprekken zijn geschikt ter voorbereiding van een bezoek aan een atelier, een kunstuitleen, een tentoonstelling, een museum. De les is gericht op midden- en bovenbouw.

Beschouwen van beelden

Les 3 en 4 gaan over het beschouwen van beeldhouwkunst. Les 3 *Op schoot* laat zien hoe je dit kunt doen in de onderbouw. Het beschouwingsgesprek gaat over een beeldhouwwerk met een dubbele functie: het is beeld en zitbankje tegelijk. Het is geschikt als voorbereiding op het bekijken van beelden in de eigen wijk of het park, een bezoek aan een beeldhouwer, of een beeldtentoonstelling in het museum.

Les 4: *Een beeld voor een speciale plek* voor midden- en bovenbouw gaat over beelden in de openbare ruimte. Deze beelden zijn vaak gemaakt voor een specifieke locatie. Er is een duidelijke relatie tussen het beeld en zijn omgeving. De meningen daarover zijn soms sterk verdeeld. Dat kan tot verhitte reacties van (buurt)bewoners leiden. Dit beschouwingsgesprek kan een voorbereiding zijn op een beeldenroute door de wijk of stad, het park, of landschappelijke omgeving. Kinderen houden zich bezig met de rol van beeldhouwkunst in hun leefomgeving.

Met figuratieve en abstracte beelden, de relatie van het beeld met de plek waar het staat en de rol van de gemeente als opdrachtgever voor beeldhouwkunst in de openbare ruimte.

Architectuur, design/vormgeving en de eigen beeldcultuur van de kinderen

Andere onderwerpen voor beeldbeschouwinggesprekken zijn architectuur en omgevingsvormgeving (bijvoorbeeld straatmeubilair of speelplekken) en de vormgeving van voorwerpen met een gebruiksfunctie.

Daarbij is ook plaats voor de eigen beeldcultuur van kinderen. Dit ligt voor veel kinderen dicht bij hun belevingswereld en een start bij voorwerpen uit de eigen beeldcultuur kan een brug vormen naar kunstwerken. Je kunt daarbij bijvoorbeeld denken aan mode en kleding, sportartikelen, speelgoed, posters, gadgets, reclame, verpakkingen, vervoermiddelen of vormgeving op internet.

Monsters uit je dromen

Beschouwen van kindertekeningen - onderbouw (midden- en bovenbouw)

Korte inhoud

De kinderen beschouwen tekeningen die zijn gemaakt naar aanleiding van een prentenboek 'Max en de maximonsters' van Maurice Sendak. Het boek gaat over Max die zijn wolfspakje aantrekt en vertrekt naar het land waar de Maximonsters wonen. Daar wordt hij uitgeroepen tot koning van de monsters en viert een wild monsterfeest. Totdat hij heimwee krijgt.

Dit lesvoorbeeld laat zien hoe je een beschouwinggesprek kunt houden over de tekeningen van Mark en Maria, maar nog mooier is het als het gesprek gaat over hun eigen tekeningen naar aanleiding van het prentenboek. Selecteer voor de evaluatie van de tekenles een paar tekeningen waar je wat dieper op in gaat. Vraag in het beschouwinggesprek niet naar de 'mooiste' tekening, maar koppel het gesprek aan de beeldende opdracht en onderzoek met de kinderen hoe je kunt zien dat het tekeningen van enge monsters zijn. Wat maakt monsters eng? En hoe zijn materiaal en techniek daarbij gebruikt?

In deze les is het de bedoeling dat de kinderen hun eigen beeldende werkstukken leren beschouwen in relatie tot de gegeven opdracht.

Projecteer de afbeeldingen van de tekeningen met behulp van een digibord of maak gebruik van A3 kleurenkopieën of originele tekeningen.

Maximonsters, Mark en Maria 6 jaar

Beschouwinggesprek (10-15 minuten)

Wat is je eerste indruk?

De tekeningen hangen voor het bord. Vertel: dit zijn de tekeningen van Maria en Mark. Laat de kinderen reageren. Vraag: *als er in jouw droom zo een monster tevoorschijn kwam, wat zou je doen?*

Wat zie je precies? Wat betekent het, denk je? Hoe weet je dat?

Ga met de kinderen in gesprek over de tekeningen. Vraag steeds door. Beschouw de vragen in deze les als suggesties voor een gesprek. Laat het gesprek vooral ook afhangen van de reacties van de kinderen. De antwoorden bij vragen zijn bedoeld als achtergrondinformatie voor de leraar.

Vind je de monsters eng? Hoe weet je dat ze eng zijn? Waar zie je dat aan?

Het monster van Mark lijkt bijvoorbeeld eng door zijn grote zwarte (slag) tanden, opengesperde ogen, grote grijnzende bek, horentjes, de rode pukkels alsof hij de waterpokken heeft. Zijn armen zijn dreigend opgeheven alsof hij je wil pakken.

Het monster van Maria lijkt eng door de grote horens, een grote bek met zwarte tanden en puntige nagels.

Wat valt op aan de vorm van de nagels en tanden en horens?

Vraag verder door: *waardoor lijken puntige vormen eng? Wat zou er kunnen gebeuren?*

Hoe kun je aan de huid zien dat het enge monsters zijn?

Maria heeft geprobeerd de huid van het monster te tekenen. Ze heeft gezien dat de monsters in het prentenboek schubben hadden. Dat vond ze nog moeilijk om te tekenen. Hoe heeft ze dat opgelost? En hoe heeft Mark dat gedaan?

Kun je ook aan de kleuren zien dat het enge monsters zijn? Waar zie je dat aan?

Felle kleuren: felle rode mond en armen, fel oranje hoofd, felle gele ogen, fel blauwe vlekken. Donkere kleuren: zwarte tanden en nagels, groot donkerbruin lijf.

Met welk materiaal hebben Maria en Mark getekend? Waar zie je dat aan?

Beide tekenaars hebben de kleurvlakken met veel kracht op het papier gezet. De kleuren lijken daardoor extra fel en extra donker. Het lijkt alsof de kinderen de kracht van het monster hebben beleefd door met extra kracht op hun krijtjes te drukken.

Wat vind je ervan?

Stel dat jij Max bent. Vind je het leuk als deze monsters op je feest komen? Waarom wel of niet?

Achtergrondinformatie

Het prentenboek Max en de maximonsters

Voorafgaand aan de tekenles heeft de leraar van Mark en Maria het prentenboek voorgelezen en met de kinderen de platen bekeken. Ze hebben onderzocht hoe je de monsters kunt herkennen aan de uitdrukking van hun kop, hun lichaamshouding en speciale monsterkenmerken als nagels horens, haren of schubben. Daarbij hebben ze ontdekt dat sommige monsters kenmerken hebben van bestaande dieren: de kop van een gevaarlijke neushoorn of een pikkende haan. Ze zijn ingegaan op het kleurgebruik en de tekentechniek van de illustrator. Daarna heeft de leraar gevraagd wie er wel eens droomt over monsters. Hoe zien die droommonsters eruit?

Ze geeft de kinderen de opdracht om met oliepastelkrijt een monster te tekenen dat naar het monsterfeest gaat. Hij ziet er monsterachtig en eng uit, maar hij is ook blij omdat het feest is.

Aanvullende lessuggesties

Beeldende opdracht

Geef deze beschouwingles bij voorkeur aan de hand van de eigen tekeningen van de kinderen. Lees bijvoorbeeld het prentenboek 'Max en de Maximonsters' voor en houd een gesprek over de platen. Praat met de kinderen over monsters in hun dromen. Hoe zien die eruit? (Zie achtergrondinformatie)

Geef de opdracht die Mark en Maria kregen: 'Tekenen met oliepastelkrijt een monster dat naar het monsterfeest gaat. Hij ziet er monsterachtig en eng uit, maar hij is ook blij omdat het feest is. Techniek: teken met oliepastelkrijt. Tekenen niet alleen in lijnen, maar kleur ook de vlakken binnen de lijnen en de achtergrond.'

Beschouwen van eigen werk van kinderen in midden- en bovenbouw

Ook met kinderen uit de midden- en bovenbouw kun je beschouwingsgesprekken houden over hun eigen werk. Neem daarbij de opdracht als uitgangspunt. Waar ging het om in de opdracht? Het werkt motiverend wanneer je een paar kenmerkende werkstukken via de beamer projecteert om daar tijdens het gesprek dieper op in te gaan. Zorg wel dat het werk van alle kinderen een keer aan de beurt komt.

De kat en de vogel

Beschouwen van schilderijen - midden- en bovenbouw

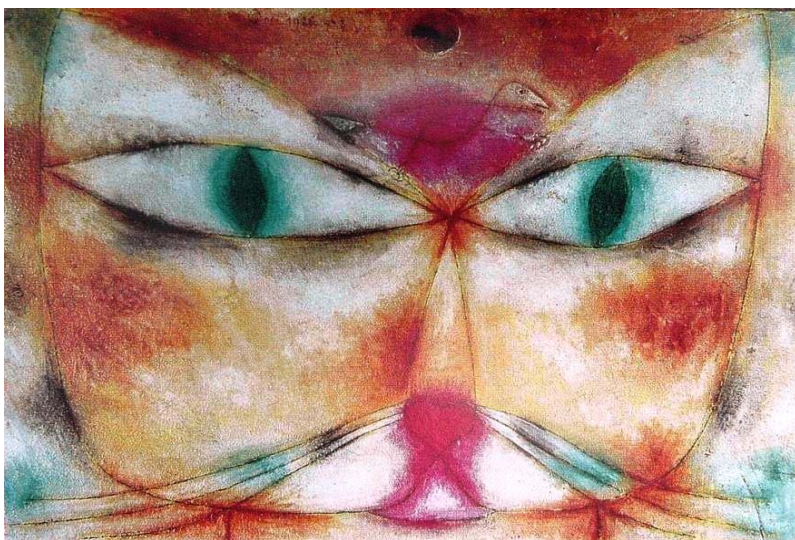
Korte inhoud

De kinderen beschouwen twee schilderijen waarin hetzelfde thema op een verschillende manier is vormgegeven. De schilders Pablo Picasso en Paul Klee zijn beide geïnspireerd door katten. Niet zozeer door het uiterlijk, maar vooral door het innerlijk van de kat. De kinderen onderzoeken hoe beide kunstenaars gebruik hebben gemaakt van hun verbeelding om het roofdierinstinct van de kat zichtbaar te maken. In plaats van deze schilderijen kun je ook twee werken kiezen uit de tentoonstelling of het museum dat je met de kinderen wilt gaan bezoeken. In deze les is het de bedoeling dat kinderen schilderijen leren vergelijken en interpreteren.

Projecteer de afbeeldingen van de kunstwerken met behulp van een digibord of zorg voor A4 of A3 kleurenkopieën.

Kat die een vogel verslindt, 1939 olieverf op doek, Pablo Picasso

Kat en vogel, 1929 olieverf en inkt op doek, Paul Klee

Beschouwinggesprek (15-20 minuten)

Wat is je eerste indruk?

Vertel dat deze schilderijen gemaakt zijn door de kunstenaars Paul Klee en Pablo Picasso. Wat valt de kinderen op? Ga kort in op een aantal reacties.

Vraag: *Stel je voor dat jij het vogeltje bent, voor welke kat zou je het meest bang zijn?*

Waarom? Laat de kinderen in tweetallen hierover praten.

Wat zie je precies? Wat betekent het, denk je? Hoe weet je dat?

Wie zou als vogel het meest bang zijn voor de kat van Picasso? Wie voor de kat van Klee?

Waarom?

Deze vraag staat centraal in het beschouwinggesprek met de hele groep.

Probeer er samen achter te komen welke kat het gevaarlijkste lijkt. Ontdekken de kinderen een verschil tussen beide schilderijen? Bijvoorbeeld dat het lijkt alsof de kat van Klee vooral denkt aan (geobsedeerd is door) een lekker vogelhapje? En de kat van Picasso die de wens al heeft uitgevoerd? Of geven zij andere interpretaties?

Ga in op de voorstelling, het gebruik van beeldaspecten (kleur, vorm, compositie), het materiaal, en de techniek en de stijl van schilderen. Benadruk dat het niet gaat om goede of foute antwoorden, maar om te interpreteren wat je ziet en je mening te onderbouwen. Pendel steeds tussen de vragen *wat zie je?* en *wat betekent het?*

De onderstaande antwoorden zijn bedoeld voor de leraar. Het geeft je een idee hoe je kunt 'doorvragen'.

Hoe kun je aan de voorstelling zien welke kat het gevaarlijkste is?

De kat van Picasso heeft de vogel gevangen en is bezig hem op te eten. Dat zie je aan het bloed bij de hals van de vogel en in de bek van de kat. En aan de klauwen in het lijf van de vogel.

Van de kat van Klee zie je alleen zijn kop. Hij kijkt de toeschouwer met grote ogen aan. In het midden boven zijn ogen zit een vogel. Kijkt de kat naar een echte vogel? Of denkt hij misschien aan de vogel? Heeft hij honger en droomt hij van het vogeltje dat hij straks gaat vangen?

Hoe kan je aan de kleuren zien welke kat het gevaarlijkste is?

De kat van Picasso lijkt dreigend. Dat zie je bijvoorbeeld aan de donkere bruingrijze kleuren. Hij valt goed op tegen de lichte achtergrond. Door het wit vallen ook zijn tanden en klauwen op. Net als het rood van het bloed. Zelfs de aarde is rood van het bloed.

De kat van Klee lijkt gemeen door de gifgroene ogen in contrast met het felle roze. De neus en bek zijn ook roze. De kleur roze verwijst ook vaak naar een droom. Zou hij in gedachten het vogeltje al ruiken en proeven?

Hoe kun je aan de vormen zien welke kat het gevaarlijkste is?

De kat van Picasso is geschilderd in strakke contourvormen (precies binnen de lijnen) Hij lijkt op een roofdier dat zijn prooi bespringt. Dat zie je aan zijn lichaamsvorm. Het lijkt alsof er twee katten door elkaar geschilderd zijn. Een kat met een holle en een bolle rug. De oren, tanden en nagels hebben scherpe puntige vormen. De ronde ogen lijken dreigend opengesperd.

Ook de kat van Klee lijkt agressief. Dat zie je aan de vele puntige vormen: de ogen, de driehoekige vlakken boven de ogen, de driehoekige vorm van de neus. Ook de snorharen en de bek vormen een driehoek.

Wat vertelt de compositie?

De kat van Picasso zie je van top tot teen. Hij past maar net op het schilderij. Hij vult het hele beeldvlak. Dat maakt hem groot en dreigend. Als je de gebogen lijn van zijn rug doortrekt kom je bij de bek met de vogel uit.

De kat van Klee: de kop vult het hele schilderij. Alsof alleen de kop met die grote starende ogen van belang is. Alle punten komen in het midden van het schilderij bij elkaar precies onder het vogeltje. Alsof dat de belangrijkste plek is van het schilderij.

Vraag aan de kinderen: doe je ogen dicht en stel je iets heel lekkers voor. Waar zie je dat dan? In je buik, je hart of achter je ogen?

Hoe kun je aan de schildertechniek zien welke kat het gevaarlijkste is?

Picasso schildert met olieverf contourlijnen en vrij egale vlakken in lichtere en donkere tinten. Je ziet nog wel een beetje de kwaststreken.

Klee gebruikt olieverf en inkt. Hij schildert vlekkeriger met heel dunne contourlijnen. Dat geeft het schilderij iets dromerigs, maar door de scherpe vormen lijkt het geen lieve droom.

Hoe kun je aan de stijl van schilderen zien welke kat het gevaarlijkste is?

Picasso en Klee waren twee van de belangrijkste schilders uit de vorige eeuw. Ze konden uitstekend tekenen. Toch hebben ze bewust geen realistische katten geschilderd. Waarom zouden ze die keuze gemaakt hebben?

Leg eventueel in groep 7/8 een verband met de tijd waarin de kunstwerken ontstaan zijn (Zie achtergrondinformatie).

Wat vind je ervan?

De kinderen hebben beide schilderijen uitvoerig bekeken. Vertel: de originele schilderijen hangen in New York. Zij zijn onbetaalbaar, maar er zijn wel posters te koop.

Zouden ze een poster van één van de twee schilderijen op hun kamer hangen? Waarom wel/niet?

Vraag ook de kinderen die geen van beide willen hebben naar hun reden. Heeft het bijvoorbeeld te maken met het met het (agressieve) onderwerp? Of met de stijl van schilderen?

Achtergrondinformatie

Achtergrondinformatie voor groep 7/8. Vertel: Picasso heeft zijn schilderij *Kat die een vogel verslindt* gemaakt in 1939, een jaar voor de Tweede Wereldoorlog. De kat verwijst naar de dreigende oorlog. De kat is het symbool voor de agressor (Duitsland), het vogeltje voor de slachtoffers.

Twee jaar eerder schilderde Picasso zijn beroemde schilderij *Guernica*, waarin hij zijn verontwaardiging uitdrukte over het Duitse bombardement op onschuldige burgers in het Spaanse stadje Guernica.

Klee schilderde zijn kat 10 jaar eerder dan Picasso. Heeft zijn schilderij ook iets met de oorlog te maken? *Dacht* de kat in die tijd alleen nog maar aan het vogeltje? Bij Picasso is de gedachte werkelijkheid geworden.

Aanvullende suggesties

Beeldende opdracht

Lees de tekst *Lieve Moordenaar* uit het kinderboekje *Wat is een kat?* van Midas Dekkers. Geef daarna de volgende beeldende opdracht: Maak een 'lieve moordenaar'. Een portret van een kat of kater, waarin je de dubbelzinnige natuur van de kat laat zien: lief en verleidelijk aan de ene kant, roofzuchtig en agressief aan de andere kant.

Techniek groep 5/6: tekenen met oliepastelkrijt. Teken niet alleen in contourlijnen, maar geef ook vlakken en achtergrond een kleur. Techniek groep 7/8: collage van foto's uit tijdschriften eventueel aangevuld met ecoline en Oost-Indische inkt.

Ander thema

Je kunt voor deze les ook twee schilderijen kiezen met een ander thema, bijvoorbeeld: de stad, muzikanten, portretten, bloemen, landschap, de fabriek, machthebbers, ouder en kind, enzovoort. Als je schilderijen met een zelfde thema wilt vergelijken zorg dan voor verschillen die vragen oproepen. Denk bijvoorbeeld aan verschillen in: stijl (realistisch, expressionistisch, bijna abstract), de tijd waarin het is gemaakt, sfeer, materiaal en techniek.

Bezoek aan een tentoonstelling of museum

Het beschouwen van schilderijen is een goede voorbereiding op een bezoek aan een museum. Houd in de klas een beschouwinggesprek aan de hand van één of twee foto's van schilderijen uit de vaste collectie of een thematentoonstelling. Kinderen vinden het vaak leuk om schilderijen die ze op school hebben gezien later in het echt te zien. Het wekt hun interesse en vormt weer een aanleiding om vergelijkingen te maken. Wat zie en ervaar je als je naar het echte werk kijkt in vergelijking met een reproductie?

Bezoek aan de kunsttuin

Op de dezelfde manier kun je een bezoek aan de kunsttuin voorbereiden. Beschouw afbeeldingen van twee kunstwerken uit de collectie en laat de kinderen onder woorden brengen waar ze op letten als ze een kunstwerk kiezen voor de klas of de hal van de school. Laat regelmatig een klein groepje een nieuw werk uitzoeken en hun keuze toelichten. Zie ook de les *Een beeld voor een speciale plek*, waarin kinderen een keuze maken voor hun favoriete beeld.

Op schoot

Beschouwen van beeldhouwwerken - onderbouw

Korte inhoud

De kinderen beschouwen een ontwerptekening en een beeldhouwwerk van de beeldhouwer Henk Visch. In opdracht van de gemeente Amersfoort maakte hij een beeld dat tegelijk een zitbankje is. Het gesprek kan een voorbereiding zijn op het bekijken van echte beelden in de buurt.

Natuurlijk kun je het beeld uit deze les direct vervangen door een inspirerend beeld uit de eigen omgeving. Dat heeft het voordeel dat de kinderen na het gesprek hetzelfde beeld in het echt kunnen bekijken. Door de herkenning wordt hun betrokkenheid extra vergroot.

In deze les is het de bedoeling dat kinderen leren kijken naar beelden in de openbare ruimte.

Verzamel voor deze les een aantal proefstukjes van materialen waarmee beeldhouwers werken. Bijvoorbeeld: hout, ijzer, aluminium, brons, steen, kunststof, rubber, gips.

Projecteer de afbeeldingen van de kunstwerken met behulp van digibord of zorg voor A4 of A3 kleurenkopieën.

Op schoot in Amersfoort, 2003 brons, Henk Visch

Beschouwinggesprek (10-15 minuten)

Beschouw de vragen in deze les als suggesties voor een gesprek. Laat het gesprek ook afhangen van de reacties van de kinderen. Speel daar zo veel mogelijk op in. Ga met de kinderen in de kring zitten. Zorg dat er één stoeltje te weinig is. Bied het kind dat overblijft (of een ander kind) een plekje op je schoot aan. Houd een gesprekje over 'op schoot zitten'. Hoe vind je dat? Bij wie zit je wel eens op schoot? Wat doen jullie dan? Knuffelen, voorlezen,....

Wat is je eerste indruk?

Vertel: er was eens een kunstenaar die een heel bijzonder beeld had gemaakt. Laat de afbeeldingen zien van het beeld. Ga in op de reacties van de kinderen.

Wat zie je precies?

De kunstenaar heette Henk Visch. Op een dag had Henk een idee en hij begon te tekenen. Toen hij tevreden was over zijn tekening, maakte hij het beeld.

Wat is het voor een beeld? Waaraan zie je dat?

Probeer samen te ontdekken wat het beeld voorstelt.

Wat zie je aan de vorm van het beeld?

Kunnen de kinderen dezelfde houding aannemen?

Wat doet de man? Staat of zit hij? Hoe komt het dat hij niet omvalt?

Van welk materiaal is het beeld gemaakt?

Laat de kinderen een keuze maken uit de verzamelde proefstukjes. Vraag waarom ze dat denken. Kunnen ze het ook ergens aan zien? Kunnen ze de verschillende materialen benoemen?

Wat voor kleur(en) heeft het beeld? Waarom zou het beeld juist die kleur hebben?

Hoe zou het beeld voelen (textuur)? Kun je de dat ergens aan zien?

Wat betekent het, denk je?

Probeer samen met de kinderen de humor van dit beeld te ontdekken. Zien ze dat de kunstenaar speelt met de functie van het beeld? Vraag bijvoorbeeld:

- *Wat vind je bijzonder aan het beeld?*
- *Is het een beeld om naar te kijken? Wat vind je er leuk aan?*
- *Wat kun je nog meer met dit beeld doen? Waar zie je dat aan?*
- *Hoe komen die glimmende plekjes op de schoot van de man?*
- *Hoe zou het zijn om bij het beeld op schoot te zitten?*
- *Waar staat het beeld? Is dat een goede plek voor dit beeld? Waarom?*
- *Welke andere goede plek kun je bedenken?*

Weet je een naam voor het beeld?

Schrijf de namen die de kinderen bedenken op.

Wat vind je ervan?

Vind je dit een leuk beeld voor op het schoolplein? Waarom wel/niet?

Achtergrondinformatie

De kunstenaar heeft een mooie website: www.henkvisch.nl, doorklikken naar *sculpture*. Hier krijg je een overzicht met prachtige grote afbeeldingen van zijn inspirerende beelden. Henk Visch schreef ook een kinderkunstboekje over beeldhouwkunst. Zie literatuuropgave.

Aanvullende suggesties

Beeldende opdracht

Ruimtelijke opdracht: Vraag de kinderen een beeld te ontwerpen voor het schoolplein. Het is een beeld om naar te kijken, maar je kunt er ook iets mee doen, je kunt er bijvoorbeeld op klimmen of erin kruipen. Maak het beeld op klein formaat van bijvoorbeeld klei. Of maak een 'levensgroot' beeld van takken, dozen en kosteloos materiaal dat echt op het plein kan staan. Besteed ook aandacht aan de kleur van het beeld. Vraag eventueel een kunstenaar als docent.

Kunstkijkroute

Maak na het beschouwinggesprek met de kinderen een wandeling langs één of meer beelden in de buurt. Probeer samen te ontdekken wat er bijzonder is aan deze beelden. Bereid de wandeling voor. Geef kinderen een plankje met papier en potlood en laat ze het beeld tekenen naar de waarneming. Jonge kinderen kunnen dit heel goed. Maak samen een verhaal over het beeld. Bedenk bijpassende muziek- of bewegingsspelletjes.

Een beeld voor een speciale plek

Beschouwen van beeldhouwwerken - midden- en bovenbouw

Korte inhoud

In dit gesprek beschouwen de kinderen beeldhouwwerken in de openbare ruimte. Het gesprek vormt de voorbereiding op het verkennen van beelden in de eigen omgeving, bijvoorbeeld in de vorm van een kunstrijke route. Het accent ligt op het onder woorden te brengen van je eigen mening. De beelden die in deze les worden besproken kun je eventueel vervangen door een figuratief en een abstract beeld uit de eigen wijk, de stad of het dorp.

Overal in de openbare ruimte worden beeldhouwwerken geplaatst om de omgeving aantrekkelijker te maken: in parken, op pleinen, langs het water, de snelweg, de spoorlijn of midden in het landschap. Dikwijls in opdracht van de gemeente. De gemeentelijke kunstcommissie is dan verantwoordelijk voor de selectie van de kunstenaars en de uiteindelijke keuze. Ook particuliere bedrijven of gemeentelijke instellingen kunnen opdrachtgever zijn. Scholen mogen bijvoorbeeld 1% van de bouwsom besteden aan een kunstwerk, dat een plekje krijgt op het schoolplein of aan de gevel. Vaak wordt een kunstenaar gezocht die de kinderen betreft bij het ontwerp van het beeld.

In deze les is het de bedoeling dat kinderen leren kijken naar beeldhouwwerken in de openbare ruimte en onderzoeken welke relatie er is tussen een beeld en de plek waar het staat.

Projecteer de afbeeldingen van de kunstwerken met behulp van een beamer of zorg voor A3 of A4 kleurenkopieën.

'Thinker on a rock', 1990 brons, Barry Flanagan

'Bomen II', 2004 roestvrijstaal, Rinus Roelofs

Beschouwinggesprek (15-20 minuten)

Een beeld voor het oudste plein in de stad

Vertel: De kunstcommissie van de gemeente bepaalt welke beelden op welke plek komen.

Soms tot grote tevredenheid van de bewoners, maar niet altijd.

De gemeente van een grote stad zocht een beeld voor haar oudste plein in het centrum. De keus viel op een haas met de titel 'Thinker on a rock' van beeldhouwer Barry Flanagan. Er werd veel geld voor betaald, maar veel bewoners waren het niet eens met de keuze. In de stad bestond een uitdrukking 'Je bent een Haos!' en dat betekent dat je niet al te slim bent. Voelden de bewoners zich een beetje beledigd? De gemeente pakte het probleem slim aan. De bewoners kregen inspraak en mochten kiezen tussen de haas en een abstract beeld. Door een beeld dat niets voorstelt kan niemand zich beledigd voelen hebben ze misschien gedacht.

Wat is je eerste indruk?

Vraag: *Stel dat jij mag kiezen, welk beeld kies je dan voor het oudste plein in de stad?*

Waarom? Laat de kinderen eerst in tweetallen de vraag bespreken. Ze hoeven het niet met elkaar eens te zijn.

Wat zie je precies? Wat betekent het, denk je? Hoe weet je dat?

Houd een gesprek met de hele groep aan de hand van onderstaande vragen. De antwoorden bij deze vragen zijn bedoeld als achtergrondinformatie voor de leraar. Nodig de kinderen uit om met hun eigen antwoorden te komen en vraag zo nodig verder door. Welke redenen geven zij welk beeld wel of niet geschikt is voor het oudste plein van de stad? Wat vinden zij belangrijk? Vat hun argumenten regelmatig samen en schrijf deze in steekwoorden op het bord onder de titels van de beelden.

Het gaat niet om goede of foute antwoorden maar om de argumenten die kinderen gebruiken om hun mening te onderbouwen.

Past de haas van Flanagan op een plein midden in de stad?

Vraag verder door: wat is het voor een soort haas? Wat doet, denkt, voelt hij? Hoe weet je dat?

Waarom zie je dat?

Is het abstracte beeld meer geschikt voor het plein? Waarom wel of niet?

Hoe belangrijk is het dat een beeld voor het plein iets voorstelt?

'Haas': het is leuk dat je kan zien wat het beeld voorstelt. Mensen en dieren zijn leuk om naar te kijken. Daarom zijn ze een goed onderwerp voor een beeld.

'Bomen II': het beeld is een abstracte vorm. Toch kan je er wel iets in zien. Iedereen kan zijn eigen fantasie gebruiken, dat is leuk.

Hoe belangrijk is de kleur?

De haas heeft de kleur van het materiaal: brons. Dit is vrij donker. Door het spel van het licht en schaduw op het oppervlak wordt het beeld levendig.

Het beeld 'Bomen II' heeft ook de kleur van het materiaal. Het roestvrij staal glanst, vangt en weerkaatst het licht nog meer dan brons. Wat past het beste op een plein met oude huizen en gebouwen?

Hoe belangrijk is de vorm voor een beeld op het plein?

Alles aan haas is overdreven lang en dun. De haas zit met opgetrokken knieën en steunt met zijn elleboog. Door deze houding ontstaan allerlei openingen (restvormen) in het beeld. Daardoor kan je er een beetje doorheen kijken. Dat vormt een contrast met het zware massieve rotsblok waarop hij zit. De vorm ziet er aan de voor-, zij- en achterkant steeds anders uit. Daardoor is het leuk om het beeld van alle kanten te bekijken.

Het abstracte beeld heeft een open vorm. Je kunt er van alle kanten doorheen kijken. Je kunt er zelfs tussendoor lopen. De palen vormen een soort verticale en horizontale lijnen in de ruimte. Zes hoge palen zijn twee aan twee in een cirkel geordend. Bovenin het beeld zie je een groot aantal schuin geplaatste stangen van ongeveer 2 meter lengte.

De vorm heeft een sterk verticaal karakter (vergelijk met een boomstam) in evenwicht gehouden door schuin en horizontaal geplaatste stangen (vergelijk met takken) De stangen lijken wel in elkaar gevlochten. Als je om het beeld heen loopt, of eronder staat ziet het er steeds iets anders uit. Dat komt doordat de afstanden tussen de hoge palen verschillend zijn en de schuine stangen elkaar op verschillende manieren kruisen.

Hoe belangrijk is het formaat voor een beeld op het plein?

Het beeld van de haas is samen met de rots ongeveer 3 meter hoog. Daardoor valt het niet genoeg op. Om het beeld hoger te laten lijken is het op een sokkel gezet. Nu is het ongeveer 5 meter hoog en steekt het uit boven het verkeer.

Het abstracte beeld is ongeveer 10 meter hoog. Daardoor valt het goed op.

Hoe belangrijk is het van welk materiaal (en met welke techniek) het beeld is gemaakt?

De haas is eerst gemaakt van klei of gips. Daarna is het beeld afgegoten in brons. Brons is sterk en kan goed tegen regen en vorst. Het is een veel gebruikt materiaal voor buitenbeelden. Het materiaal vangt licht en dat maakt de huid (textuur) van het beeld levendig. Het voordeel van brons is dat je meer afgietsels kunt maken. Er zijn vijf afgietsels van *Thinker on a rock* in verschillende steden en parken in Europa en de Verenigde Staten. Onder andere voor de universiteit van Washington.

Het abstracte beeld is gemaakt van roestvrij staal. Dit materiaal is sterk, bestendig tegen regen en vorst en kan niet roesten. Het oppervlak is glad, vangt het licht en glanst. Vooral als de zon erop schijnt. De palen zijn goed in de grond verankerd, zodat ze niet om kunnen vallen. Het is niet helemaal duidelijk hoe de horizontale stangen zijn bevestigd. Het lijkt alsof ze alleen in elkaar gevlochten zijn en niet zijn vastgelast. Zou dat echt zo zijn? Waarom niet?

Hoe belangrijk is het dat het beeld past bij de omgeving?

Vraag verder door: passen de kleuren en het formaat van het beeld bij de omgeving? Valt het voldoende op tegen de kleuren en hoogte van de gebouwen op het plein? Wat is de beste plek voor het beeld? Midden op het plein, aan de zijkant?

Wat vind je ervan?

Organiseer een rollenspel. Vraag drie kinderen voor de klas. Eén kind is de voorzitter van de kunstcommissie. De andere twee zijn vertegenwoordigers van de bewoners van de stad. De ene vertegenwoordiger houdt een pleidooi om voor 'De Haas' te kiezen, de ander voor het abstracte beeld 'Zonder titel'. De kinderen van de groep mogen extra argumenten aandragen om hun vertegenwoordiger te ondersteunen. De voorzitter hoort alle de argumenten aan. Daarna geeft hij /zij een advies aan de burgemeester (de leraar).

Achtergrondinformatie over de kunstenaar

Barry Flanagan

Vanaf 2002 staat op het Neude in Utrecht een omstreden beeld. *Thinker on a rock* (een kruising tussen *Bugs Bunny* en *De Denker* van Rodin van de beeldhouwer Barry Flanagan (1941)) In de prijsvraag voor deze plek koos de jury voor de haas, maar de bevolking gaf massaal de voorkeur aan andere inzendingen, waaronder een fontein. De haas verhuisde tijdelijk naar het Centraal Museum en er werd een officieel referendum uitgeschreven. De bewoners mochten kiezen tussen de haas en twee abstracte beelden. Uiteindelijk won de haas met 83 % van de stemmen. Inmiddels is het beeld in het Utrechtse stadsleven opgenomen. Het krijgt regelmatig een bos wortelen en in de winter een sjaal om. In het lokale weekblad het Stadsblad heeft de haas zijn eigen cartoon. Het beeld staat aan de zijkant van het plein op de hoek van de Voorstraat (bron: Wikipedia).

Flanagan maakte vanaf 1990 vele beelden van bronzen hazen, soms tot 9 m hoog. Zij kregen in verschillende steden in Europa (o.a. Dublin) en de VS een plek in de openbare ruimte. Als symbool van vruchtbaarheid en creativiteit 'bewegen' ze zich speels en vrijgevochten door de straten, bezig met muziek maken, balanceren, springen, boksen of vrijen.

YouTube

Op YouTube staat een [filmpje over het beeld 'Thinker on a rock'](#) op het Neude in Utrecht. Een dichter, een kunstenaar en iemand van de gemeente vertellen waarom zij dit een goed beeld vinden voor dit plein. Het filmpje geeft een goed beeld van het kunstwerk in relatie tot de omgeving.

Rinus Roelofs

De kunstenaar Rinus Roelofs combineerde een studie toegepaste wiskunde aan de Universiteit Twente met een opleiding beeldhouwen aan de AKI. Hij raakte geboeid door de figuren van M.C. Escher en besloot als beeldhouwer de derde dimensie te onderzoeken op basis van het tweedimensionale werk van de Nederlandse graficus. Dus tekende hij eindeloze regelmatige veelhoeken, tegelpatronen en vlechtwerken. Hij stuitte op vaste patronen en vertaalde die naar ruimtelijke objecten. Ook voor dit kunstwerk ging Roelofs uit van structuren. De kruin van de bomen is een fragment van een oneindige structuur. Dit fragment is zodanig gekozen dat het zelfstandig kan bestaan terwijl die oneindige structuur toch voelbaar blijft. Het ziet er uit alsof de balken natuurlijk zwevend op elkaar rusten. De lassen zijn onzichtbaar weggewerkt waardoor het beeld een grote perfectie en harmonie ademt. Rinus Roelofs woont in Hengelo en noemt zich digitaal beeldhouwer. Zijn werk bestaat uit animaties, computertekeningen en modellen. Hij werkt veel samen met kunstenaars, wiskundigen, architecten en kunsthistorici (bron: [www. 24-uursmuseum.nl](http://www.24-uursmuseum.nl)).

Aanvullende lessuggesties

Kunstkijkroute

Laat kinderen beeldhouwwerken onderzoeken in de eigen omgeving. Neem contact op met het plaatselijke Centrum voor kunsteducatie. Hebben zij een beschrijving van een kunstkijkroute gericht op beeldhouwkunst met foto's en opdrachtjes voor kinderen? Soms bieden zij hierbij ook begeleiding aan. Je kunt ook zelf een route samenstellen. Beeldhouwwerken vragen erom om in het echt te bekijken. De relatie met de omgeving is heel bepalend, maar ook de ruimtelijkheid van het beeld zelf. Anders dan een schilderij moet je een beeld van alle kanten kunnen bekijken.

Beeldende opdracht

Laat de kinderen (na de kunstrijkroute) zelf beelden ontwerpen voor een bepaalde plek in de buurt: het schoolplein, het winkelcentrum, langs of op het water, een hoekje in het park, enzovoort. Belangrijk is dat het beeld een relatie heeft met de omgeving waar het staat.

Vraag een Bikkunstenaar om een workshop te geven rond dit onderwerp, of geef zelf een beeldende les, eventueel met behulp van een methode voor de beeldende vakken.

Atelierbezoek

Ga met de kinderen op bezoek in het atelier van een beeldhouwer. Hoe ziet zijn (haar) atelier eruit? Wat voor beelden maakt hij? Wat zijn inspiratiebronnen? Met welke materialen en technieken werkt hij?

Beeldenpark

In het zomerseizoen worden veel beelden buiten geëxposeerd in tuinen en parken. Breng een bezoek aan een beeldenpark in de buurt.

Museumbezoek

Beeldhouwwerken in een museum hebben vaak een wat kleiner formaat, maar ook hier speelt de relatie met de omringende ruimte en de andere kunstwerken een bepaalde rol.

Literatuur

Kinderkunstboeken

De kinderkunstboekenreeks is een initiatief van de Kinderkunsthal in Rotterdam en Waanders uitgevers en brengt kinderen in aanraking met hoogtepunten uit de wereld van de kunst. De teksten zijn van de hand van bekende schrijvers. Als leraar kun je hieruit ideeën opdoen om op een inspirerende manier met kinderen over kunst te praten.

Verschillende tekstfragmenten zijn ook geschikt om te gebruiken tijdens een les begrijpend lezen. Tijdens een (kunst)project kunnen kinderen de boekjes gebruiken als naslagwerk. Zelfstandig een kunstboekje lezen zal voor sommige kinderen nog niet gemakkelijk zijn, maar je kunt het zoeken naar informatie begeleiden door samen een keuze te maken uit de hoofdstukjes. Op die manier vormen de kunstboekjes, met mooi plaatmateriaal, een waardevolle informatiebron. Op de [website van de uitgever](#) krijg je een overzicht van de boeken.

Hieronder een selectie uit de serie:

Schilderkunst

Jan Wolkers: *De spiegel van Rembrandt*

Frank Groothof: *Vincent en Theo, broeders in de kunst*

Wim Pijbes: *Het kleine schilderboek*

Midas Dekkers: *Wat is een kat?*

Grafiek

Bruno Ernst: *Escher tovenaars op papier*

Yvonne Brentjens: *Jessurun de Mesquita, meester van Artis*

Beeldhouwkunst

Henk Visch: *Beelden liegen niet*

Henk Hofland: *Tinguely, zichtbare muziek*

Midas Dekkers: *Wat is een kat?*

Verder lezen

Barrett, T. (1997). *Talking about student art*. Worcester Massachusetts, Davis Publications Inc.

Haentjes, E, Saey, P. en Reeth, I. van (2004). *Blikopener, opdrachten voor en na het museumbezoek. Antwerpen: Museum Hedendaagse kunst MuKHA in samenwerking met CANON Cultuurcel Brussel.*

Hartog Jager, H.den (2008). *Dit is Nederland in tachtig meesterwerken*. Athnaeum-Polak en van Gennep, Amsterdam.

Leeuwen, J. van (2008). *Een halve hond heel denken, een boek over kijken*, Amsterdam/Antwerpen, Querido.

Lieshout, T. van (1998) *Stileven, een tentoonstelling*. SUN, Nijmegen.

Mols P. (1999). *De kunst afkijken, Inspirerende activiteiten met jonge kinderen en kunst.* JSWboek, Tilburg, Zwijssen.

Onna, J., Jacobse, A. (2008). *Laat maar zien, een didactische handleiding voor beeldend onderwijs.* Groningen, Wolters-Noordhoff.

Roozen, I., Koopmans, H.(1999). *Ogen Open, Beeldbeschouwen met kinderen van groep 1 t/m 8.* Enschede, SLO.

Roozen, I. (2007). *Een hele kunst of geen kunst aan, hoe een school via inhoudelijk leiderschap cultuureducatie een goede plek geeft.* Enschede, SLO.

Saey, P., Eeckhaut, M.van (2005). *Dubbel Focussen.* CANON Cultuurcel Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap departement Onderwijs.

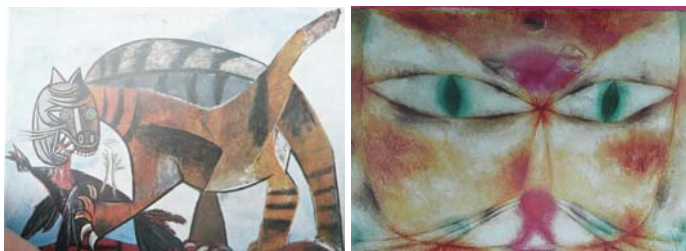
Schasfoort, B. (1999). *Beeldonderwijs en didactiek.* Groningen, Wolters-Noordhoff.

Websites:

www.tule.slo.nl

www.beeldendonderwijs.nl

Beeldmateriaal bij de lessen om te downloaden

SLO is het nationaal expertisecentrum voor leerplanontwikkeling. Al 30 jaar geven wij inhoud aan leren en innovatie in de driehoek tussen overheid, wetenschap en onderwijspraktijk. Onze expertise bevindt zich op het terrein van doelen, inhouden en organisatie van leren. Zowel in Nederland als daarbuiten.

Door die jarenlange expertise weten wij wat er speelt en zijn wij als geen ander in staat trends, ontwikkelingen en maatschappelijke vraagstukken te duiden en in een breder onderwijskader te plaatsen. Dat doen we op een open, innovatieve en professionele wijze samen met beleidsmakers, scholen, universiteiten en vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40

F 053 430 76 92

E info@slo.nl

www.slo.nl

slo